

ΝΟΗΜΑ : Η Εκπαιδευτική Διάσταση ενός Πολυμεσικού Λεξικού Νοηματικής Γλώσσας

Ελένη Ευθυμίου, Μαριάννα Κατσογιάννου, Βασίλης Κουρμπέτης,
Γρηγόρης Σταϊνχάουερ
Ινστιτούτο Επεξεργασίας Λόγου και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Αθήνα, Ελλάδα
eleni_e@ilsp.gr, marianna@ilsp.gr, kourbeti@ip-schools.gr, stein@ilsp.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το λεξικό ΝΟΗΜΑ, με 3.000 βιντεοσκοπημένα λήμματα, είναι ένα δίγλωσσο (Ελληνική Νοηματική – Νέα Ελληνικά) πολυμεσικό προϊόν σε μορφή DVD-ROM, που έχει στόχο να καλύψει βασικές εκπαιδευτικές ανάγκες στο χώρο της διδασκαλίας του λεξιλογίου, αλλά και της μορφολογίας και των μηχανισμών δημιουργίας νέων λέξεων της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας (ΕΝΓ). Παρά το γεγονός ότι είναι αμφίδρομο, το λεξικό έχει δομηθεί με άξονα την ΕΝΓ, είναι προϊόν βασικής γλωσσολογικής έρευνας και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των δυνατοτήτων που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες για την ανάπτυξη εκπαιδευτικών προϊόντων στο χώρο της ειδικής εκπαίδευσης. Απευθύνεται σε δύο ομάδες χρηστών: φυσικούς νοηματιστές και άτομα που μαθαίνουν την ΕΝΓ ως δεύτερη γλώσσα, και εστιάζει στην εκπαιδευτική παρουσίαση: α) των βασικών χαρακτηριστικών δημιουργίας λέξεων στην ΕΝΓ και β) ομάδων λέξεων που χαρακτηρίζονται είτε ως σημασιολογικά συγγενείς, είτε ως συνδεδεμένες βάσει των μηχανισμών παραγωγής τους.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: νοηματική γλώσσα, νόημα, λεξικό πολυμέσων, λεξικογραφία, μορφολογική ανάλυση, οργάνωση διδασκαλίας, ομάδες λέξεων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το λεξικό αναπτύχθηκε ως προϊόν του έργου ΝΟΗΜΑ (ΕΠΕΤ II, ΑΜΕΑ) που είχε στόχο τη δημιουργία ηλεκτρονικών προϊόντων ειδικά σχεδιασμένων για χρήστες με κώφωση ή προβλήματα βαρηκοΐας. Κυκλοφόρησε σε μορφή DVD-ROM το Δεκέμβριο 2001¹ και αποτελεί το πρώτο αμφίδρομο λεξικό Ελληνικής Νοηματικής – Νέων Ελληνικών που απευθύνεται σε κωφούς και ακούοντες χρήστες για διδακτικούς και/ή επικοινωνιακούς σκοπούς (βλ. και (Ευθυμίου *et al.*, 2000), (Ευθυμίου & Κατσογιάννου, 2001), (Lane *et al.*, 1996). Για την υλοποίηση του προϊόντος έγινε εκτενής χρήση των τεχνολογιών πολυμέσων και βάσεων δεδομένων, το δε υλικό που περιλαμβάνει αποτελείται από κείμενα, εικόνες και βίντεο, μεταξύ των οποίων τη σημαντικότερη θέση κατέχουν τα βιντεοσκοπημένα νοήματα-λήμματα (γλωσσικές μονάδες) της ΕΝΓ.

ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΝΟΗΜΑ

Το λεξικό απευθύνεται σε φυσικούς νοηματιστές, αλλά και σε άτομα που μαθαίνουν την ΕΝΓ ως δεύτερη γλώσσα. Πρόκειται για δίγλωσσο λεξικό, του οποίου η υλοποίηση βασίστηκε σε συστηματική ανάλυση της δομής της ΕΝΓ. Οι συνδέσεις συνωνύμων και αντωνύμων δηλώνουν αποκλειστικά σχέσεις μεταξύ λημμάτων της ΕΝΓ, ενώ η σύσταση του λημματολογίου αφενός αντικατοπτρίζει τις ιδιαιτερότητες των αναγκών επικοινωνίας μέσω της ΕΝΓ και αφετέρου

παρέχει μια βάση για τη διδασκαλία της παραγωγικής μορφολογίας και των μηχανισμών σχηματισμού λέξεων στην ΕΝΓ.

Η εργονομία του λεξικού (για έντυπα λεξικά νοηματικής γλώσσας βλ. (Tennant & Gluszk Brown, 1998) καθώς και (Λογιάδης & Λογιάδη, 1985) μεταξύ άλλων) έχει στόχο την εύκολη και αποτελεσματική χρήση του προϊόντος και από τις δύο ομάδες χρηστών στις οποίες απευθύνεται. Κάθε λήμμα-νόημα συνοδεύεται από ερμηνευμα που περιλαμβάνει το μεταφραστικό του ισοδύναμο και, αν κρίνεται αναγκαίο, περαιτέρω ερμηνεία στα νέα ελληνικά, ενώ παράλληλα συμπληρώνεται με συνώνυμα και αντώνυμα, όπου υπάρχουν. Η ενσωμάτωση μεταφράσεων και ερμηνευτικών σημειώσεων στα νέα ελληνικά βοηθά τους χρήστες που δεν είναι ομιλητές της ΕΝΓ να κατανοήσουν τη σημασία του νοήματος, ενώ παράλληλα επιτρέπει στους φυσικούς ομιλητές της ΕΝΓ να διακρίνουν ευκολότερα τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δύο γλώσσες αλλά και να πλουτίσουν το λεξιλόγιό τους στα γραπτά νέα ελληνικά (Λαμπροπούλου, 1993). Το λεξικό κατατάσσει τα λήμματα και σε θεματικές ομάδες, ώστε να διευκολύνεται η εκμάθηση συνόλων νοημάτων που συνδέονται μεταξύ τους εννοιολογικά. Η καταχώρηση των λημμάτων έχει γίνει σύμφωνα με τις βασικές χειρομορφές της ΕΝΓ, το στοιχείο που εντονότερα από οποιοδήποτε άλλο χαρακτηρίζει τις νοηματικές γλώσσες. Την καρτέλα-οθόνη των λημμάτων συμπληρώνει εικονογράφηση, όπου αυτό είναι εφικτό (το λεξικό περιλαμβάνει συνολικά περισσότερες από 1.000 εικόνες). Το σημαντικότερο στοιχείο του λεξικού όμως (σε αντίθεση με τα ηλεκτρονικά λεξικά άλλων γλωσσών), παραμένει το πολυμεσικό του υλικό, εφόσον τα λήμματα, αλλά και τα ερμηνεύματά τους, όσον αφορά τα συνώνυμα και τα αντώνυμα των λημμάτων, είναι βιντεοσκοπημένα νοήματα, εξασφαλίζοντας την απόλυτα διακριτή απεικόνιση των γλωσσικών μονάδων μιας γλώσσας που έχει ως κύριο εκφραστικό μέσο την κίνηση.

Η διαδικασία πλοήγησης είναι σαφής, ενώ οι οδηγίες χρήσης του προγράμματος καθώς και τα «περιλεξικογραφικά» στοιχεία (σύντομη αναφορά στα βασικά χαρακτηριστικά του νοήματος, παρουσίαση του συστήματος αρίθμησης, βασικές χειρομορφές της ΕΝΓ, χρήση των ταξινομητών, τρόπος καταγραφής των ρημάτων στο λεξικό, σχηματισμός του πληθυντικού αριθμού και παρουσίαση του Ελληνικού Δακτυλικού Αλφαβήτου (ΕΔΑ) σε συνάρτηση με την απόδοση των κύριων ονομάτων και το σχηματισμό αρχικοποιημένων λέξεων) αποδίδονται στην ΕΝΓ αλλά και στα νέα ελληνικά, με δυνατότητα επιλογής της απόδοσης που διευκολύνει περισσότερο τον εκάστοτε χρήστη.

Το ειδικό λογισμικό διεπαφής (user interface) παρέχει δυνατότητες αναζήτησης των λημμάτων με τρία διαφορετικά κριτήρια:

- Με βάση τη σειρά χειρομορφών από τις οποίες αποτελείται κάθε νόημα: στην περίπτωση αυτή, ο χρήστης επιλέγει χειρομορφή / χειρομορφές από τον πίνακα όλων των χειρομορφών (52) που απαντώνται στα λήμματα του λεξικού.
- Με βάση την κατάταξη των λημμάτων σε θεματικές κατηγορίες: εδώ ο χρήστης μπορεί να δει συγκεντρωμένα ονόματα ζώων ή φυτών, λέξεις σχετικές με την οικογένεια, την επικοινωνία κλπ.
- Με βάση την αλφαβητική σειρά των μεταφράσεων των νοημάτων στα νέα ελληνικά, δηλαδή με επιλογή της λέξης από έναν κατάλογο, όπως και σε άλλα λεξικά ηλεκτρονικής μορφής.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΒΑΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ – ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

Αν και το είδος της παρουσίασης που επιχειρείται εδώ δεν επιτρέπει σε βάθος αναφορά στα θέματα που θέτει η μεθοδολογική προσέγγιση δημιουργίας λεξικών νοημάτων, μπορούμε να προτείνουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, από τα οποία προκύπτει η γενική εικόνα του προβλήματος, αλλά και της άποψης που υιοθετήσαμε.

Αν ένα δίγλωσσο λεξικό κάνει αναφορά στη λέξη *καλάθι* της ελληνικής και σε αντίστοιχο νόημα της ΕΝΓ βασιζόμενο σε μία ένα-προς-ένα αντιστοιχία μεταξύ νοήματος και λέξης, τότε χάνει όλο

το φάσμα λέξεων που διαθέτει η ΕΝΓ για την απόδοση της έννοιας «καλάθι». Παράλληλα, ένα τέτοιο δίγλωσσο λεξικό δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει παιδαγωγικά, αφού δεν θα ήταν σε θέση να δείξει μια από τις βασικές λεξικολογικές ιδιότητες της γλώσσας, δηλαδή την δήλωση του σχήματος και του όγκου του αντικειμένου παράλληλα με την έννοια που του αντιστοιχεί.

Δείγματα τέτοιας ανεπάρκειας μπορούν να εντοπισθούν συστηματικά στη βιβλιογραφία, τόσο σε σχέση με την λεξικογραφική καταγραφή νοημάτων που περιγράφουν συγκεκριμένα αντικείμενα όπως στο παραπάνω παράδειγμα, όσο και σε σχέση με τα νοήματα – ή μάλλον με τα σύνολα νοημάτων – που αντιστοιχούν σε ρήματα της ελληνικής και αποδίδουν έννοιες σχετικές με κίνηση και ενέργεια. Στο λεξικό ΝΟΗΜΑ έχει γίνει συστηματική προσπάθεια να αντιμετωπιστεί αυτό του προβλήματος. Για παράδειγμα, παρέχονται περισσότερες από μία καταχωρήσεις για ρήματα όπως *ανοίγω*, *δίνω*, *πέφτω*, *περπατώ*, τα οποία στην ΕΝΓ (όπως και σε άλλες φυσικές γλώσσες), συνοδεύονται υποχρεωτικά από δήλωση της κατηγορίας του υποκειμένου ή του αντικειμένου τους: δεδομένου ότι, στην ΕΝΓ, δεν μπορούμε να πούμε «ανοίγω» αν δεν δηλώσουμε τι είδους είναι το αντικείμενο που ανοίγουμε (πόρτα, δίφυλλη πόρτα, βιβλίο, συρτάρι...), ούτε «πέφτω» χωρίς να δηλώσουμε αν το υποκείμενο είναι άνθρωπος, ζώο, δέντρο, αεροπλάνο, όχημα..., το λεξικό ΝΟΗΜΑ καταγράφει, αναλύει και ερμηνεύει χωριστά κάθε τέτοια περίπτωση.

Ένα επιπλέον πρόβλημα της δίγλωσσης λεξικογράφησης που γίνεται με αφετηρία τη μία από τις γλώσσες του ζεύγους, είναι ότι αδυνατεί να καταχωρήσει στη μακροδομή του αμφίδρομου ηλεκτρονικού λεξικού στοιχεία που εμφανίζονται αποκλειστικά στην άλλη γλώσσα. Το γεγονός αυτό καταλήγει σε απουσία δήλωσης βασικών ιδιοτήτων της νοηματικής γλώσσας, όταν, όπως στην περίπτωση μας, το ζεύγος αποτελείται από μια νοηματική και μια φωνούμενη γλώσσα, αν η τελευταία αποτελεί την αφετηρία δόμησης του λημματολογίου. Για παράδειγμα, η ΕΝΓ διαθέτει ένα μεγάλο αριθμό νοημάτων για την έκφραση θαυμασμού, επιβράβευσης, άρνησης, αποδοκίμασias... για τα οποία δεν υπάρχουν νεοελληνικά αντίστοιχα, οπότε είναι σύνθετες να μην εμφανίζονται σε δίγλωσσα λεξικά που δημιουργούνται με αφετηρία τη φωνούμενη γλώσσα. Το ίδιο ισχύει για έννοιες όπως π.χ. «κοντά μαλλιά», που αντιπροσωπεύεται, στην ΕΝΓ από ένα λήμμα διαφορετικό από τα ανεξάρτητα λήματα *κοντός* και *μαλλιά*. Και εδώ, η προσπάθεια που έχει γίνει στο λεξικό ΝΟΗΜΑ είναι να καταγράφονται τέτοια λήματα, άσχετα με την δυνατότητα άμεσης απόδοσής τους στην ελληνική γλώσσα.

Επίσης, για την καλύτερη χρήση του λεξικού και την ευκολότερη αναζήτηση των λημάτων έχουν ληφθεί υπόψη τα ακόλουθα:

Σε μερικές περιπτώσεις, ένα ρήμα και το ρηματικό του ουσιαστικό αποδίδονται με το ίδιο νόημα, οπότε στη λίστα των ελληνικών αντίστοιχων λέξεων υπάρχουν δύο καταχωρήσεις που αναλογούν σε ένα βίντεο-λήμμα της ΕΝΓ.

Για λόγους διευκόλυνσης της ηλεκτρονικής αναζήτησης, όταν ο χρήστης χρησιμοποιεί τη λίστα των ελληνικών λέξεων (αλφαβητική αναζήτηση), απαντά τις ακόλουθες περιπτώσεις καταχώρησης:

- α) Στη λίστα των ελληνικών μεταφράσεων περιλαμβάνονται διπλοτυπίες λέξεων που διαφοροποιούνται στο αρχικό τους τεμάχιο, π.χ. *εάν/αν*, *ενοικιάζω/νοικιάζω*, *ημέρα/μέρα* κλπ., οι οποίες αντιστοιχούν σε ένα μόνο νόημα. Η διπλή αυτή καταγραφή γίνεται για να διευκολύνεται η αλφαβητική αναζήτηση των λέξεων, άσχετα με τον τύπο τον οποίο επιλέγει ο χρήστης. Αντίθετα, δεν καταγράφονται οι ποικιλίες, όπως *αλίμονο/αλλοίμονο* ή *πετάω/πετώ*, για τις οποίες δεν τίθεται τέτοιο πρόβλημα.
- β) Οι ελληνικές λέξεις ευρείας χρήσης που αντιστοιχούν σε ένα λήμμα-νόημα της ΕΝΓ, π.χ. *αγοράζω/ψωνίζω*, καταχωρούνται ξεχωριστά, αλλά συνδέονται με την ίδια ερμηνεία.
- γ) Ο κατάλογος των ελληνικών λέξεων περιέχει καταχωρήσεις οι οποίες αντιστοιχούν σε μια λέξη-κλειδί ενός σύνθετου νοήματος, του οποίου η πλήρης σημασία δίνεται με την ερμηνεία. Ως παράδειγμα αναφέρεται η λέξη *αγγελία*, για την οποία ο χρήστης, αν ξεκινήσει την αναζήτηση από τον κατάλογο των ελληνικών λέξεων, παίρνει το νόημα που σημαίνει «μικρές αγγελίες» (κάτι το οποίο διευκρινίζεται στην ερμηνεία του λήματος).

δ) Ανάλογη περίπτωση αποτελεί η παράθεση ρηματικών νοημάτων όπως αυτά τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω, όταν η βασική κίνηση για το ρηματικό νόημα διαφοροποιείται με τη χρήση ταξινομητών που προσδιορίζουν σημασιολογικά το υποκείμενο ή το αντικείμενο του ρήματος. Έτσι στο λημματολόγιο της ΕΝΓ συναντά κανείς π.χ. τα λήμματα *πέφτω* (*αυτοκίνητο*), *πέφτω* (*δένδρο*), *πέφτω* (*άνθρωπος*), *πέφτω* (*ζώο*)... η αναζήτηση των οποίων γίνεται στα ελληνικά με την επιλογή του ρήματος «πέφτω». Σε αυτή την περίπτωση η νεοελληνική λέξη αναλογεί σε πολλά νοήματα και η χρήση στην ΕΝΓ διευκρινίζεται στο πεδίο της ερμηνείας.

Οι ενδείξεις που συνοδεύουν σε παρενθέσεις τις ερμηνείες των βιντεοσκοπημένων λημμάτων έχουν σκοπό είτε να διευκρινίσουν τη σημασία των νοημάτων, είτε να δηλώσουν τη χρήση μορφολογικών χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα, έννοιες όπως οι ονομασίες των επαγγελματιών (γιατρός, δικηγόρος, ηθοποιός...), μπορούν να συνοδεύονται από μορφολογικούς δείκτες που δηλώνουν το φύλο. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ΕΝΓ διαμορφώνει απλά νοήματα για τη βασική έννοια (χωρίς δήλωση φύλου) και σύνθετα νοήματα για τη διευκρίνισή της, για παράδειγμα: *γιατρός* (άντρας ή γυναίκα), *άντρας-γιατρός*, *γυναίκα-γιατρός*. Ανάλογη είναι η χρήση στο λεξικό της ένδειξης «γενική έννοια», η οποία δηλώνει τη βασική ερμηνεία νοημάτων που απαντώνται στο λημματολόγιο με ή χωρίς χρήση ταξινομητών. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα του ρήματος *ανοίγω*, για το οποίο το βασικό νόημα συνοδεύεται από την ερμηνεία: *ανοίγω* (γενική έννοια), ενώ καταχωρούνται και τα διαφοροποιημένα νοήματα: *ανοίγω* (*πόρτα κλπ.*), *ανοίγω* (*στόμα*), *ανοίγω* (*σύροντας*), *ανοίγω* (*δίφυλλη πόρτα*) και *ανοίγω* (*βιβλίο, τετράδιο, κλπ.*).

Η οργάνωση αυτή επιτρέπει την απομόνωση ποικίλων γραμματικών φαινομένων και τη διευκόλυνση της διδακτικής τους παρουσίασης. Παράλληλα, παρέχει τη δυνατότητα εξαγωγής κανόνων για τις διαδικασίες δημιουργίας (νέων) λέξεων, με αποτέλεσμα να επιτρέπει στο λεξικό να λειτουργήσει ως δυναμικό εκπαιδευτικό εργαλείο (Κουρμπέτης *et al.*, 1999).

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Το *ΝΟΗΜΑ* αναπτύχθηκε από το Ινστιτούτο Επεξεργασίας του Λόγου (ΙΕΛ) σε συνεργασία με την Ομοσπονδία Κωφών Ελλάδος (ΟΜΚΕ), το Εθνικό Ίδρυμα Κωφών (ΕΙΚ), τις Εκδόσεις Καστανιώτη και την εταιρία NETCOM Ε.Π.Ε..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ευθυμίου, Ε., Κατσογιάννου, Μ., Σταϊνχάουερ, Γ., Κουρμπέτης, Β. (2000), Το έργο ΝΟΗΜΑ για την λεξικογράφηση της Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας, *Λογοπλοήγηση 7* : 14-17
- Ευθυμίου, Ε. & Κατσογιάννου, Μ. (2001), Από την έρευνα για την Ελληνική Νοηματική Γλώσσα (ΕΝΓ): μελέτη του λεξιλογίου και δημιουργία λεξικού, *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, τόμος II: 42-50.
- Κουρμπέτης, Β., Μαρκάκης, Ε., Σταϊνχάουερ, Γ. (1999), *Η Ελληνική Νοηματική Γλώσσα και η διδασκαλία της στα σχολεία Κωφών*. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα
- Lane H., Hoffmeister, R., Behan, B. (1996), *A Journey in the Deaf-World*, DawnSign Press, San Diego
- Λαμπροπούλου, Β. (1993), Εξέταση της γραπτής γλώσσας των Κωφών μαθητών. *Γλώσσα*, 30: 40-50.
- Λογιάδης Ν., & Λογιάδη, Μ. (1985), *Λεξικό Νοηματικής Γλώσσας*. Potamitis Press
- Lucas, C. (Ed.) (1998), *Pinky Extension and Eye Gaze, Language Use in Deaf Communities*, Gallaudet University Press
- Tennant R.,A. & Gluszkak Brown, M. (1998), *The American Sign Language Handshape Dictionary*. Clerc Books, an imprint of Gallaudet University Press
- Signing Books (1 999. Final Report, Hamburg , www.signingbooks.de